

ԶԷՅԹՈՒՆԻ ՆԵՐԿԱՅԻՑ

Զէյթունի գայմադամութիւնն ունի 50 հայ, 10-ը թուրք մեծ ու փոքր գիւղեր, որոնք իրանց աշխարհադրական գիրքով և քէհնայութիւններով բաժանուած են չորս գլխաւոր մասի կամ գաւառների, որոնք են—Զէյթուն, Ալաբաշ կամ Արեգի, Մլալ և Ֆոնուզ:

Այդ բոլոր գիւղերը թէև ունեն իրանց քէհնաներն ու ազգեյիկ գիւղապետները, այսու հանգերձ պատկանում են Զէյթունի 4 թաղերին և նրանց չորս իշխաններին: Գաւառի ընդհանուր ազգաբնակչութեան մէջ տեղի ունեցած գլխաւոր վէճերը, դատերն ու հասարակական խնդիրները կարգադրում են այդ գիւղերը: Տակաւին մինչև վերջին ժամանակներս գիւղական բնակիչները տուրք էին վճարում իրանց իշխաններին ամուսնական, ծննդեան և առևարական որոշ հիմունքներով: Նաև թուրք բնակիչները իշխանների հպատակներն են և ապրում են այս կամ այն իշխանի պաշտպանութեան տակ ճիշտ աջնպէս, ինչպէս վերին-Հայաստանի շատ գաւառներում հայերը ապրում են այս կամ այն քիւրդ կամ թիւրք րէկի կամ խանի իշխանութեան տակ:

Զէյթունի հիւսիսային և արեւելեան կողմերը հաստատուած գիւղերն ու ամբողջ Արեգին պատկանում են Եէնի-Դիւնեայեան իշխանին. հարաւ-արեւմտեան գիւղերը՝ Բօզ-Բայրի իշխանին. Մլալ գաւառակը, Թանըր և Դէճնկէլ թիւրքական գիւղերով միասին՝ Սուրէնեան իշխանին, իսկ Ֆոնուզ գաւառակը՝ Կար-կալարի իշխանին:

ա) Զէյթուն գաւառակ.

Հիւսիսային լեռների բարեւեր ձորերի և հովիտների մէջ հաստատուած են 12 մեծ ու փոքր գիւղեր, բաղկացած հայերից: Հայերը գաղթած են Զէյթունի վերի թաղից նախորդ դարու վերջերից սկսած: Բնակիչների ընդհանուր թիւը հասնում է մինչև 200 տան: Քաղաքի արեւելեան կողմը, Բէքդինկա և ս. Փրկիչ լեռների ստորոտը՝ հաստատուած են ութ գիւղ, 180 տուն բնակիչներով, որոնց միայն 40 տունը թիւրք են: Չորսական

մղոն հեռաւորութեամբ քաղաքի հարաւային և արեւմտեան կողմերը հաստատուած են երկու մեծ հայկական գիւղեր—Հաջի-Ռէի և Ֆեհ Կամ Խըբի, 50-ական տուն բնակիչներով: Ֆէնքի շուրջը տեսնուած են վանքի, եկեղեցու և բազմաթիւ շէնքերի աւերակներ:

բ) Այաբաշ Կամ Արեգի գաւառակ.

Այաբաշը Զիհանի և Զէյթունի գետակի մէջտեղ մի թերակղզի է և բնական սահմաններով բաժանուած իր չրջակայ գաւառներէց:

Այաբաշը ընկնում է Զէյթունից հարաւ-արեւելք և ունի 300 տուն հայ բնակիչ, բաղկացած 18-20 մեծ ու պզտիկ գիւղերից Կամ, տեղական բառով, օբաներից, որոնք անուանուած են տեղի մեծ ընտանիքների անուններով Կամ ազգանուններով և Կամ մի որ և է պատմական դէպքի յիշատակով: Այաբաշը չունի բաւական ընդարձակ դաշտագետիւններ. նա կազմուած է բազմաթիւ կոնաձև ձգուած հողաբլուրներից, որոնց ամենաբարձր գագաթը կոչուած է Շամբէկ, որ գտնուած է գաւառակի կենտրոնը և Զէյթունից մօտաւորապէս 10 մղոն հեռի: Օրաները ցրուած են Շամբէկի շուրջը՝ վեց ժամ տարածութեան վրայ:

Այաբաշը մի ընդարձակ նահապետական համայնք է, որ կառավարուած է մի ընդհանուր գիւղապետի Կամ քէհնայի միջոցով: Նա բաժանուած է երեք մեծ գերդաստանների Կամ աւիւթեհների, որոնց անուններն են.—Վարդանեն, Շեքեհեն և Եեկեհեն: Վարդանէնք հաստատուած են Շամբէկի արեւելեան և հարաւ-արեւելեան կողմերը, և օբաներից մի քանիսը ցրուած են մինչև Զիհանի եզերքը: Այս գերդաստանը միւսներից աւելի բազմաթիւ է և ունի 200-ի չափ դէնք գործածող տղամարդիկ: Ընդհանուր գաւառի մեծ քէհնան Կամ միւղիբը շատ անգամ այդ գերդաստանից է նշանակուել: Շէնքենք բնակուած են Շամբէկի բարձրագոյն մասերի վրայ, իսկ Եեկէնէնք հարաւային կողմը՝ Զէյթունի գետակի եզերքները: Այաբաշցիները մի Կամ երկու դար առաջ ապրում էին ս. Փրկիչ լեռան ձորահովտի մէջ, ինչ ժամանակ Արեգին բոլորովին ամայի ու անմարդաբնակ էր և Արեգնցին թշնամիների սնունդհատ յարձակումների պատճառով խոցս էր տուել դէպի հիւսիս: Սակայն յետոյ բազմաճալով և զօրանալով, հետգնեալ գրաւած են ամբողջ Շամբէկը և վերջին տարիներս էլ անցնելով Զէյթունի ջուրը՝ առաջացան մինչև Քիւրքիւժի և Նաղիլիի սահմանները: Շէնքենց օբայից մի քանի ծերեր, իբր սերնդաբար աւանդուած իրանց պապերից, պատմում էին, թէ «շատ ժամանակ առաջ, երբ այս վայրերը բնակութիւն չը կար, մի քանի ընտանիքներ Սասունի կողմերից գաղթելով

ապաստանած են Աճե-Չորը և յետոյ հաստատուած ս. Փրկչի լեռնահովիտներէ մէջ: Իբր թէ այդ ընտանիքներէց երկուքը Սասունի Շէնքը գիւղի բնակիչներէց են եղել, ուրիշ երկուսն էլ Տարօնի Վարդենիս գիւղէց, որոնց այդ գիւղերի անուններով իրանց բաղմացած ընտանիքները կոչուել են Շէնքեհնք և Վարդանենք: Ալաբաղցիների ընտանեկան և հասարակական սովորութիւնները և նիստ ու կացը շատ նման են սասունցիների սովորութիւններին և նիստ ու կացին:

Շամբէկի արևմտեան կողմը հաստատուած է մի գիւղ Ալաբաղան անունով: Մօտ 50—60 տարի առաջ մի քանի ընտանիք Մխալից գաղթել և բնակուել են այդտեղ, ուր բաղմանալով այժմ հասել է նրանց թիւը մինչև 25 տուն: Ալաբաղանը հաստատուելով Ալաբաղի հողի վրայ, այդու հանդերձ մինչև հիմա նոյնութեամբ պահած է Մխալի հետ իր նահապետական տոհմային կապերն ու յարաբերութիւնները և ենթարկուած է Մխալի քէհնայի իշխանութեան:

Ալաբաղը Ռուբինեան թագաւորութեան ընթացքում յիշուած պատմական Արեգին է*), որ ունէր իշխանական տուն, բաղմամարդ գիւղեր, կրօնական միաբանութիւն և նշանաւոր վանք, որի իրաւասութիւնն ընդարձակուած էր չրջակայ բաղմաթիւ թեմերի վրայ: Ալաբաղ կոչուել է թիւրքերի կողմից միայն այս դարու սկզբում: Դեռ մինչև այժմ ղէյթունցին ու տեղացի բնակիչը անուանում են Արեգի, որ այդ անունը ընդունած է, անշուշտ, իր աշխարհագրական դիրքի շնորհով: Սկսած Շամբէկի բարձրութիւնից՝ հիւսիսից դէպի հարաւ, ամբողջ գաւառակը աստիճանաբար խոնարհուող բլրակներով ցածանում ձգւում է մինչև Զինանի և Զէյթունի գետակի եզերքը և ամբողջութեամբ եռանկիւնի մի ընդարձակ զառիվայրի դիրք ընդունած՝ տարածւում է արեւելքի դիմաց: Եւ արեւակը, առաւօտուայ դէմ երևան գալով Ախըր-Դաղի բարձր գագաթներից, իր անդրանիկ շողերն ուղղակի կերպով ցոլում, սփռում է ամբողջ գաւառակի ընդարձակութեանը վրայ, միաժամանակ լուսաւորելով և՛ բաղմաթիւ սանդխաւոր բլուրների բարձունքները, և՛ անտառները, ձորերն ու լեռնահովիտները, նրանց ամեն անկիւնները: Ահա ընութեան սոյն տեսարանի առջև բնակիչները այն միջոցով են Արեգի կամ Արեգնի անունով:

Կիլիկիայի իշխանութեան և մասնաւորապէս XII-րդ դարու անմիջապէս վերջերը Լևոնի թագաւորութեան պատմու-

*) Տե՛ս «Սխուման», երես 191.

թեան մէջ յիշատակուած է Արեգնի բերդ *) և Արեգնի վանք, որոնք իր ժամանակին առաջնակարգ կարեւորութիւն և դեր են ունեցել: Հիմնուելով պատմութեան տուած մեկնութիւններէ և աւանդութիւններէ վրայ, որպէս և աչքի առաջ ունենալով այդ վայրերի աշխարհագրական դիրքը, հին Արեգնի գաւառի սահմանները կազմուած էին, արեւելքից՝ Զիհանը, հարաւից՝ Փոնուզի գաւառը կամ համանուն գետակը, արեւմուտքից՝ Կօկիսոնի լեռներն ու Թէքիրի ձորահովիտը և հիւսիսից՝ Բէքրիդի լեռները: Զէյթուն գաւառը, որ այդ ժամանակները դեռ ևս չէր կրում այդ անունը և չունէր այն նշանակութիւնը, ինչ ունի ներկայումս՝ գտնուում էր Արեգնի գաւառի սահմանում և վերջինիս բերդատէրերի իշխանութեան ներքոյ: Հին Արեգնի բերդը, որ անորոշ ու մութը կերպով յիշատակուած է պատմութեան մէջ և որի մասին մի քիչ ներքեւ պիտի խօսենք, մի և նոյն բերդն է, ինչ որ այժմ գոյութիւն ունի Արեգնի կամ Կիւրէտինի և կամ Ալարաչի բերդ անուններով: Հ. Ալիշանը այդ բերդի վայրը փոխադրուած է Եփրատի եզերքը՝ տարակուսելով նրա ճշտութեան նկատմամբ: Եւ, բացի այդ, եթէ Ալարաչի չրջակաները երեան չը գտն հին Արեգնի վանքի աւերակներ և կամ պակասի ստուգութիւնը նրա տեղի մասին՝ պէտք է կարծել, որ այժմու ս. Փրկիչ կամ՝ ս. Աստուածածին վանքերից մէկն է նշանաւոր և պատմական Արեգնի վանքը: Այդ ժամանակներն առհասարակ վանքերը կոչուում էին իրանց գաւառի կամ երկրի անունով, ինչպէս հէնց այդ չրջակայքում՝ Կանչի վ., Փաւռնաւսի վ., Ընկուզուս վ., և այլն. մինչդեռ վերջերս մի և նոյն հաստատութիւնները ծանօթ են մեզ ս. Ստեփանոս վ., ս. Կարապետ վ., և այլն անուններով:

Այժմ չը կան, չեն մնացել հին Արեգնից ոչ մի յիշատակ, ոչ մի հետք կամ աւերակ: Ամբողջ բլուրներն ու ձորերը ծածկուած են կարծ ու խիտ մալաւներով, մայրիներով կամ զանազան վայրի ծառերով, որոնք հազիւ մի քանի դարերի բուսականութեան արդիւնք են, և բացայայտ է, թէ նախ քան կարծ դարերի միջոցը այդտեղ գոյութիւն ունէր ետուն կեանք և աշխատում էին հազարաւոր մշակող ձեռքեր:

Ալարաչիները կտրիճ են և զէյթունցու նման քաջ պատերազմիկ, ինչ որ յետոյ պէտք է տեսնուի պատմութեան ընթացքում: Նրանք մասնակցած են բոլոր կռիւնքին և ամեն անգամ Զէյթունի համար ունեցել են այն եզակի դերը, ինչ որ առհասարակ պատերազմների մէջը ունեն առաջապահ զօրագնդերը:

*) Թիւրքական տիրապետութիւնից լատու, ինչպէս նաև այժմ, անուանում է Կիւրէտինի բերդ:

Եւ հէնց այդ պատճառով նրանց օրաները յաճախ աւերուած ու հրգեհուած են արշաւող թշնամիների կողմից: Ալաբաշլին այժմ շատ թշուառ դրութեան մէջ է և իբրև ապրուստի միջոց՝ ունի միայն խաղողն ու չամիչը:

Ալաբաշի հարաւ արեւմուտք, Զէյթունի գետակի անմիջապէս եղերքը՝ կանգնած է պատմական նշանաւոր Արեգնի բերդը, որ տեղացիք շարունակում են անուանել Արեգնու կամ Կիրէտինի բերդ: Սա նշանաւոր է իր ամրութեամբ, բարձր ու լայն դիրքով և գեղեցիկ կլոր ձևով: Բերդի բոլորակի կողքերի սև ու բարձր ապառաժները կարծես վերից ի վայր ուղղակի կտրուած և արհեստական կերպով քանդակուած լինին: Միայն մի ճանապարհ բարձրանում է միջնաբերդը, որի համար հարկաւոր է մագլցելով գնալ: Դեռ ևս, կիսափուլ, մնում են արտաքին դռան կամարներն ու շէմքը, որի երկու կողմերը, ապառաժների մէջ, յաջողակ կերպով փորուած են պահապանների յատուկ տեղերը, որոնք պահուել են նոյնութեամբ դարերից ի վեր: Բերդի վրայ բաւական ընդարձակ է, ուր, ինչ որ հաւանական է, հին ժամանակները գտնւում էին բազմաթիւ տներ ու հաստատութիւններ, որոնց աւերակները որոշ կերպով նկատելի են այժմ: Երթեկեկութեան համար ապառաժների վրայ տեղ-տեղ շինուած են նեղ, մանր, կանոնաւոր սանդուխներ, որոնց աստիճանների վրայ ստիպուած ես գնել ոտքերի ծայրերը միայն և զգուշաւոր կերպով: Բերդի արեւմտեան մասում պատրաստուած են երկու մէտր տրամագծով և քառակուսի բերաններով արհեստական վեց ընդարձակ և խիստ խորը ջրամբարներ, որոնց շուրջը շինուած կանոնաւոր ուղիները՝ անձրևի և ձիւնից հալած ջրերը հաւաքում են այնտեղ: Անկարող եղաւ գտնել ու և է արձանագրութիւն:

Բերդի հանգէպ, գետակի միւս եղերքը, նոյնանման ապառաժներով և աւելի բարձր դիրքով կանգնած է մի հսկայ սար՝ Ալա-Գայա կամ Գաթա անունով, որ նոյնպիսի նշանաւոր ամրութիւն է և ունի բազմաթիւ ընդարձակ քարայրներ, ուր երկար ժամանակ ապաստանել են Զէյթունի ասպատակային խմբերը՝ թէ նախորդ դարերի և թէ Պապիկ փաշայի ու Շամ-Քէշիշ օղլիի ժամանակները: Սոյն բերդի և Գայայի համար տեղացիները պատմում են աւանդաբար առասպելախառն պատմութիւններ:

դ) Միսլ կամ Սւազ-Կալ գաւառակ.

Միսլի գաւառակը գտնւում է Զէյթունի հարաւ-արեւմտեան կողմը գրեթէ 5 մղոն հեռաւորութեամբ, ընդամենը 350 տուն բնակիչներով: Սոյն գաւառակի գեղերն էլ Ալաբաշի հետ միասին երկու անգամ այրուեցին թիւրքերի կողմից անցեալ տա-

ընկալվելու կիսում: Բնակիչների ապրուստի միջոցն է, ինչպէս միւսներինը, միայն խաղողը, և գտնւում են ծայրայեղ աղքատութեան մէջ:

դ) Ֆոնուզի գաւառակ.

Ֆոնուզը գտնւում է Զէյթունի հարաւ-արեւմտեան կողմը, մօտաւորապէս 24 մղոն հեռաւորութեամբ: Սրանից 20 տարի առաջ այս գաւառակը, հակառակ իր աշխարհագրական և տեղն-տեւական յարմարութիւններին, պատկանում էր Անդրունի գալ-մագամութեան, սակայն 78-ի յայտնի դէպքերից յետոյ արձա-նագրուեց Զէյթունի գալմագամութեան հետ միացուած: Նրա սահմաններն են, հիւսիսից՝ Թէքիրի գետակը, արեւմուտքից և հարաւից՝ Կօկիսոնի ու Կապանի լեռները և հարաւ-արեւելքից՝ Սէկի լեռը:

Ֆոնուզի գաւառակը բաղկանում է մօտաւորապէս 16 հայկական գիւղերից, որոնք ունեն ընդամենը 450 տուն բնակիչ և մի քանի թիւրքական գիւղեր՝ 70 տուն:

Գիւղերից ամենամեծն է Ֆոնուզ կամ Խծուղ, 200 տուն բնակչով, որ հաստատուած է համանուն լեռան արեւելեան ստո-րոտը՝ գետակի հիւսիսային եզերքը, մի փոքրիկ ձորահովտի մէջ: Սիսուանեան հարստութեան ժամանակ նշանաւոր է եղած Ֆոն-նուզը *): Նկատի առնելով տեղական աւանդութիւնը, իբր 6—7 դար առաջ Ֆոնուզը հաստատուած էր գետակի միւս եզերքը Սէկի գառնիվայրի վրայ, իսկ աւելի վերջ, երբ արտաքին թշնա-միւսների յարձակումները սաստկացան, բնակիչները, այլ ևս ան-կարող գիւղատեղիւն՝ փոխադրուեցին այժմու վայրը աւելի ապա-հով դիրքով: Հաւանական է, թէ այս է պատճառը, որ պատմու-թիւնը յիշատակում է «հին» կամ «նոր» Ֆոնուզ անունները: Ան-ցեալ դարու սկիզբները բնակիչները բազմանալով ցրուած են չըջակայ վայրերը և կազմել են չըջակայ գիւղերը կամ օբաները:

Գլխաւոր գիւղերն են.—Ֆոնուզի հիւսիսային կողմը, ի-րարից մէկ և կէս կամ երկուական մղոն հեռի, Հիւն-գեղ և Կո-չուխ: Առաջինի արեւելեան կողմը, հինգ վայրկեան հեռի, գտնւ-ւում է աւերակ դարձած մի բերդ, բնականաբար հին Ֆաւո-նաւը, որի բերդատէրն էր, XII-րդ դարի վերջերում, Արղւա-րիւր անուն մի իշխան: Այդտեղ բարձրանալը բաւական դժուար է. վերելք դեռ կանգուն են կիսափուլ պարիսպներ, կամարներ և սանդուխներ: Բերդի շուրջը յայտնի են երեւում շէնքերի մնա-ցորդներ և մի վանքի ու եկեղեցու աւերակներ, որոնց մասին ժողովրդական աւանդութիւնը հաղորդում է, իբր թէ սրանք դեռ

*) Տե՛ս „Սիսուան“, 192 երես:

գոյութիւն ունէին մէկ և կէս կամ երկու դար առաջ: Հին-գեղցի մի քանի ծերեր պատմեցին, թէ իրանց պապերի ժամանակ, այսինքն 18-րդ դարում, մահմեդական բերդատէրեր զբաւած ունէին այդ և Արեգնու բերդերը և բնակութիւն հաստատած: Սոյն երկու բերդերը կանգնած են դէմ առ դէմ, բարձր դիրքերի վրայ, մօտաւորապէս 10—12 մղոն հեռաւորութեամբ: Սրանց վերջին տէրերը, իբր, երկար ժամանակ կռիւներ են ունեցել և կոտորել միմեանց: Անկարող եղայ ստոյգ տեղեկութիւն ստանալ, թէ երբ էր այդ և բերդատէրերը ինչ ցեղից էին և կամ ինչպիսի յարաբերութիւն ունէին հայերը զրանց հետ: Հին-գիւղի անմիջապէս մօտն է ս. Կարապետ նշանաւոր վանքը, որ վառուց թիւրքերի և չեքէզների կողմից վերջին ապստամբութեան միջոցին: Վանքի մէջ գտնուում էին Ռուբինեանց ժամանակից մնացած բազմաթիւ հնութիւններ, ձեռագրեր, յիշատակարաններ, թանկագին եկեղեցական սպասներ և այլն, որոնք, պահուած լինելով դաղտնի մի տեղ՝ այրուեցին վանքի հետ միասին:

Փոնուզի արևմտեան կողմը գտնուում է Հին-Կանչիք կամ Չուգուր-Հիսարը, որի դիրքը խիստ անառիկ է և ունի մի փոքրիկ ու բարերբր դաշտագետին՝ չրջապատուած լեռների անանցանելի շղթաներով, որոնք պատսպարած են նրան՝ որպէս բռնական ամուր պարիսպներ: Հայերը անուանում են Կանչի նաև այժմ: Սրանից մօտ 15—20 տարի առաջ այդտեղ հաստատուել է մի հայկական գիւղ—Ալաճաճնք՝ տեղափոխուած Փոնուզից: Դաշտի հիւսիսային կողմը, միմեանց կցուած, կան պատմական Կանչի բերդն ու կիսաւեր ս. Ստեփանոսի վանքը, որի մատուռի մէջ կայ մի գերեզման: Այդտեղ, այդ գերեզմանի մէջ է թաղուած ունեցի Ստեփանոսի դիակը, որի գերեզմանաքարի մօտից բղխում է սառը և անուշ ջուր: Վանքից դէպի արևմ.-հիւսիս, կէս ժամ հեռու, Կանչիի լեռնահովտի մի ձորի մէջ սպանուած են Ստեփանոսի 33 ընկերները, որոնց յիշատակը սօնուում է հայոց եկեղեցին: Ծերունի գիտնականը՝ Հ. Ղ. Ալիշանը մանրամասն կերպով պատմում է Ստեփանոսի սպանութիւնը ու այլ և այլ պարագաները, սակայն նահատակութեան տեղի մասին երկմտութիւն է յայտնում*): Տեղական աւանդութիւնը, չը նայած որ երկար դարեր են անցել, բոլորովին թարմ կերպով նշանակում է վանքի, գերեզմանի և սպանութեան տեղերը: Թէ հայերը և թէ Չուգուր-Հիսարի թիւրքերն ուխտի են գնում այդ գերեզմանի վրայ և տարուայ մէջ մի օր անագին բազմութիւն է հաւաքուում՝ նրանց յիշատակը տօնելու:

*) Տե՛ս „Սիստան“, 184—185 երես:

Փոնուզի շրջանակները լիքն են բազմաթիւ հետաքննարկող և աւերակներ: Չուգուր-Հիսաբի մէջ կան երբեմն լեռների ստորոտը նուրբ քանդակագործութեամբ և քառակուսի փոքրիկ դռներով փորուած մեծ ժայռեր, որոնք խուցի նմանութիւն ունեն և արդիւնք են երկարատեւ ու հմուտից աշխատութեան: Պարզ է, որ հոռմէական և յունական դարերից են մնացած: Այդ քարէ խուցերը, հաւանականաբար, ճգնաւորների բնակարաններ են եղած, իսկ հալածանքների ժամանակ փախստականների ապաստան:

Փոնուզից 3 մղոն հեռու գէպի հարաւ, Սէկի լեռան հիւս-արեւմտեան կողմը, մէկ աննշան բերդի շուրջը գտնուում են ընդարձակ աւերակներ, որոնց մասին բնակիչները աւանդում են, թէ այդտեղ հաստատուած էր հին Ուլնիա քաղաքը, որ հրդեհուելով արշաւող ցեղերի կողմից՝ ողջ մնացած բնակիչները խոյս տուին և բնակուեցին Փոնուզի գետի միւս կողմը:

Փոնուզից 5 մղոն ընդարձակ խաղողի այգիներ և մի և նոյն ժամանակ պարապում են փայտահատութեամբ և անասնապահութեամբ: Փոնուզն ու իր գաղթականութիւնը դժաւրի կերպով զանազանուում են իրանց սովորութիւններով, հասարակական նիստ ու կացով մօտակայ հայկական գաւառների բնակիչներից: Սրանք կուշտուրապէս աւելի բարձր են քան շրջակայ գիւղերը:

Փոնուզից 3 մղոն գէպի արեւելք համանուն գետակը և կէս մղոն աւելի հեռու Զէյթունի գետակը միանում են Թէքրի ջրի հետ, ուր, այդ միախառնուած տեղը, կոչւում է Սու-Չարի:

Կապանը Կիլիկիայի պատմութեան մէջ ամենայայտնի տեղըն է գրաւում: Ռուբինեան հարստութեան ընթացքում նա երկար ժամանակ մնացել է հայոց իշխանութեան ներքոյ և եղել հայ իշխանների կամ թագաւորների կենտրոնավայր: Նշաւաւոր են նրա աշխարհագրական ամուր գիրքը, անսովոր լեռները, որոնք բնական պարիսպ են եղած երկրի համար՝ իրանց նեղ ու զփուարանցանկի կիրճերով, նրա բերդերը և ընդարձակ բարեբեր դաշտը:

Կապանը գտնուում է Մարաշի, Հաճնի և Զէյթունի մէջտեղը, իւրաքանչիւրից մօտաւորապէս 48-ական մղոն հեռաւորութեամբ և վերջինի հարաւ-արեւմտեան կողմ: Կապան գիւղը հաստատուած է մի լեռնաշղթայի ստորոտը ռազմական կարեւոր դիրքով: Գիւղից գէպի արեւմտեան-հիւսիս, հինգ մղոն հեռի, նեղ կիրճերի բացուածքի առջև կանգնած է համանուն յայտնի բերդը, որի շինութիւնն ու ճարտարապետութիւնը հոռմէական դարերի գործ է, և դեռ ևս հաստատ մնում են ներքնաբերդի

շէնքերի մեծագոյն մասը—կամարակառ ծննդակներ, պարիսպներ և այլն: Բերդի հիւսիսային և արեւելեան կողմերը բարձրանում են բարձր ապարոսքներով ընդարձակ լեռներ, որոնք կոչւում են Սասունաձառէն և Ղայրանլը: Բերդից հիւսիս-արեւմուտք, աւելի բարձր դիրքով և հազիւ կէս մղոն հեռի է հին Շողականը, որի զազաթի վրայ ապարոսքների մէջ հաստատուած է մի զմբեթաւոր ուստատեղի՝ սառը աղբիւրով և մի գերեզմանով: Տեղացիք նշանակում են նոյն այդ անունով և պատմում նրա մասին աւանդական զանազան անց ու դարձեր:

Գիւղի առջև տարածւում է դաշտը՝ մօտաւորապէս 20 (?) մղոն երկարութեամբ և 18 (?) մղոն լայնութեամբ, ուր մշակւում են ցորեն, գարի և այլ հացաբոյսեր, և որ ոռոգւում է Քէօր-Սիւլիւ գետակով: Վերջինս ծագում է Կօկիսոնի լեռներից և անցնելով Եէնիջէ-Գալէից ոչ շատ հեռի միանում է Ջիհանին: Դաշտի հարաւային լեռների կողքին կանգնած է մի կիսաւեր բերդ, որի քարայրներում պատսպարւում են Դաւութլու անունով հայ գիւղի վրանաբնակ բնակիչները ձմեռուայ ամիսներում:

Կապան գաւառակը կազմում են վեց գիւղեր, չորս հայկական և երկու թիւրքական:

Կապանի բոլոր գիւղերն ունեն բարերեր ու ընդարձակ դաշտեր և արտադրում են այլ և այլ հացաբոյսեր: Երկրագործութիւնը այստեղ աւելի լաւ վիճակի մէջ է քան չրջակայ հայկական միւս գաւառներում:

Կօկիսոնը գտնւում է Զէյթունից հիւսիս-արեւմուտք մօտաւորապէս 40 մղոն հեռու, ընդարձակ բարերեր լեռնադաշտերով: Դեռ սրանից 40 տարի առաջ այնտեղ հաստատուն բնակութիւն չը կար, և ամայի երկրի մի մասը ծածկուած էր անտառներով: Բաղարջըդ, Չուգուր և Ամըդ օվանները բնակող թիւրքմէն, աւշար, թէջիւր և ուրիշ բազմաթիւ ցեղեր ամառը բարձրանում էին այնտեղ իրանց արջառների հետ: Սակայն 60-ական թուականներից յետոյ սուլթան Ազիզի կառավարութիւնն այդ բարերեր գաւառը յանձնեց Կովկասից գաղթող Զէրքէզ ցեղերին, որոնք այժմ բազմացած են և իրանց թիւը հասնում է Կօկիսոնի գաւառակի մէջ մօտ 1500 տուն:

Բնակիչներն ընդհանրապէս գաղթած են Մխալից անցեալ դարու սկիզբները և բազմացած: Նրանք պարագլում են երկրագործութեամբ:

Յեկիջե-Գալէ գաւառակը գտնւում Զէյթունի հարաւային կողմը, մօտ 70 մղոն հեռի: Այնտեղ կան մօտաւորապէս 600 տուն բնակիչ, որոնց երկու երրորդը հայեր են 12 գիւղերում բնակուած:

Այստեղ աւելորդ չենք համարում դնել վիճակագրական մի աղիւսակ, որից կարելի է, մօտաւոր թուերով, ամփոփ գաղափար կազմել Զէյթունի գաւառի ազգաբնակչութեան մասին:

Զէյթուն գաւառի վիճակագրութիւնը

(Պատաստած 95—96 քուակառնին)

	տուն.	տուն.
	հայ	թիւրք.
Զէյթուն քաղաքը	2000	30
Զէյթունի հիւսիսային կողմը 12 գիւղեր	100	100
» արեւելքը 8 գիւղեր	140	40
Հաջի-Դէրէ և Ֆէնք	100	—
Ալարաչ կամ Արեգի գաւառակը	350	—
Միսալ կամ Աւագ-Կալ	350	70
Ֆոնուզ՝ իր չրջականերով	500	70
Կապան՝ վեց գիւղերով միասին	640	90
Կօկիսոնի հայկ. գիւղերը Զէյթունի սահմանի մէջ գտնուած	350	50
Եէնիջէ-Գալէի միւղիւրութիւնը	400	200
	4930	650
Իւրաքանչիւր տուն հաշուելով 7-ական հոգի *)	×	×
	34,510 հայ.	4,550 թիւրք.:

Գումար Զէյթուն գաւառի ընդհանուր ազգաբնակչութեան՝ 39,060 բնակիչ, որի գրեթէ հարիւրի 89-ը հայ է և 11-ը թիւրք:

Հ.

*) Զէյթունի թէ՛ քաղաքի և թէ՛ գիւղերի մէջ ընտանիքները բազմաւորում են և առհասարակ մի տան անդամների թիւը 10-ից անլի կը լինի, սակայն այստեղ մենք կը հաշուենք իւրաքանչիւր տուն առնուազն 7-ական հոգի: